

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Український мовно-літературний факультет
імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

Кафедра української мови
Кафедра українознавства та лінгводидактики
Кафедра української та світової літератури

ПОСТАТЬ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

МАТЕРІАЛИ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
СТУДЕНТСТВА Й НАУКОВОЇ МОЛОДІ

11 листопада 2016 року

м. Харків

від дня народження Ю. Шевельова / В.В. Німчук // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 95–101. **6. Шевельов Ю.** Внесок Галичини у формування української мови / Ю. Шевельов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 160 с. **7. Шевельов Ю.** Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шевельов. – Мюнхен: Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с. **8. Шевельов Ю.** Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Сучасність, 1987. – 294 с. **9. Шерех Ю.** Думки проти течії / Ю. Шерех. – 1949. – 100 с. **10. Черемська О.С.** Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття) / О.С. Черемська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія філологія. – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 44–48. **11. Шерех Ю.** Головні правила українського правопису [Електронний ресурс] / Юрій Шерех. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/2837-shereh-yu-golovni-pravila-ukrayinskogo-pravopisu/>.

УДК 811.161.2'36

Христо Олексій

*Харків, Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
Наук. кер.: к. філол. н., доц. Т. Ф. Осінова*

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ (за статтею Ю. Шевельова «Так нас навчали правильних проізношеній»)

Юрій Шевельов зробив великий внесок в розвиток мовознавчої науки в кінці ХХ століття. Його праці відомі широким колам науковців. Більшість знають як Юрія Шереха — під цим псевдонімом він підписував літературознавчі, літературно-критичні та культурологічні статті. І лише мовознавчі монографії і статті Шевельов підписував власним прізвищем. Останні варіанти бібліографії досліджень ученого нараховують близько 872 назви. Основними напрямками його роботи були історія української мови, фонологія, морфологія, стилістика, соціолінгвістика, історія мовознавства.

Проблеми, якими опікувався Ю. Шевельов понад 30 років тому, актуальні й сьогодні, однак багато з них уже вийшли на інший рівень. У відомій праці «Так нас навчали правильних проізношеній» порушуються питання, пов'язані з історією репресій відносно української мови за радянської доби. Викликають інтерес наукові погляди вченого щодо української фонології, зокрема можемо виокремити деякі з таких проблем, що певною мірою реалізовані в сучасній лінгвістиці.

Дискусія навколо літери *г* точилася, починаючи з кінця 18 ст. Її вживали Амвросій Метлінський (1839), Левко Боровиковський («Байки й прибаютки», 1852), Пантелеймон Куліш («Грамматика», 1857, та ін.), видавці журналу «Основа» (1861–1862), упорядник збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номис (1864). Одним із

прихильників цього варіанту запису був харківський літератор М. Лободовський, який 1910 р. обстоював латинську літеру, бо «і чепурна, і навчає чужої мови букву» [1]. Повсякчас вона була ідеологічним інструментом в руках влади й зазнавала постійних репресій.

Відродження українського друкованого слова у 1905 році сприяло її активізації в українській мові. Словник Грінченка (1907–1909 рр.) фіксує 270 слів з літерою г, вона рекомендована правописами 1921 і 1928 років. Однак реформа української мови в 1933 р. вилучила літеру з обігу на довгі 57 років, хоч вона й продовжувала хвилювати наукову думку. Прогресивні науковці того часу змушені були відстоювати інтереси мови народу, адже загальноживаною літера була майже до 1944 року, хоча й переважно в західних регіонах України (Галичині та на Закарпатті). Ю. Шевельов у зазначеній статті описує мовні баталії, що розгортались навколо цієї проблеми. Зокрема наприкінці 60-х років ХХ ст. Антоненко-Давидович пропонував відновити вживання літери г [3; 4]. Однак під тиском бюрократичної системи дискусію було припинено й пропозицію знівельовано. Шевельов розвінчує демагогічний підхід правописної комісії АН УРСР у мотивації таких дій. Він пише: «Русанівський відкидає потребу мати літеру г посиленням на те, що за Правописом 1928 року, щоб правильно вживати цієї літери в певному слові, треба було знати в запозичених словах, з якої мови зроблено позику і коли. (...) Інші аргументи в справі г — мала частота вживання й наявність дублетів типу господар — господар теж не витримують критики». Шевельов наголошує, що г — фонема, а в основі українського письма лежить фонематичний принцип, зазначаючи, що «навіть якби була одна пара слів, де г відіграє розрізнявальну роль — скажімо грати—грати, гніт—гніт — цього вистачало б для визнання г за фонему, і фонемний характер г змушений визнати будь-хто».

Думаємо, що Шевельов би втішився, якби знав, що сьогодні український правопис фіксує до 40 слів, що пишуться з літерою г, а саме:

- іменники: а́грус, га́ва, га́зда, га́ндж, га́нок, га́унок, гвалт, гедзь, гирлі́га, глей, гніт (у ла́мпі), го́гель-мо́гель, гра́ти (не плу́тати з дієсло́вом гра́ти), гринджо́ли, гру́нт, гудзи́к, гу́ля, джигу́н, дзі́га, дзі́глик;

- прикметники: гратча́стий, грéчний;

- дієслова: гвалтува́ти, ге́гати, гелготáти, герготáти, герготі́ти, гігнути, грасува́ти;

- прізвища: Га́лага́н, Гу́дзь і под.;

- власні назви іншомовного походження з подвійним написанням: Гданськ і Гданськ, Гренлáндія й Гренлáндія, Гібралта́р і Гібралта́р, Гаріба́льді і Гаріба́льді, Ге́те і Ге́те.

Звук [г] зберігається і в усіх похідних словах: гандж — ганджува́ти, гру́нт — грунто́вний, підгру́нтя, обгру́нтовувати, гра́ти — гратча́стий то́що [5 : 19]

Однак у сучасному мовознавстві питання про розрізнення [г] і [Г] залишається суперечливим, що виявляється особливо в термінології. Укладаються нові термінологічні словники: вони ґрунтуються на принципах автентичної (джерельної) вимови терміна іншомовного походження, зокрема Тлумачний словник наукових термінів з буквою Г (укл. Г. О. Сіренко, О. В. Кузишин, Івано-Франківськ 2007) подає термінологію, правопис якої не кодифікований нормою, напр.: аго́нія, акуше́р-гінеко́лог, алерге́н, бронхоге́нний, га́люцина́ція, глауко́ма, діа́гноз, діагно́стика, імуноглобулі́н, ларингі́т, менінгі́т, невралгі́я, рентге́н то́що [6 : 63].

Отже, дискусія правописної норми літери г продовжує своє життя.

Задоволення Шевельова напевне викликало б і сучасне ставлення до милозвучності української мови, регламентоване правописними нормами. У своїй статті він критикує тогочасні підходи «зросійщення» мови, зокрема зазначаючи: «Занепадає в новіші часи й творення дифтонгів на межі слів, коли попереднє слово кінчається на голосний, а далі починається на у або і. Замість нормальних спершу фактів типу наука в школі, вона й він тепер не рідкість подибати наука у школі, вона і він». Сьогодні це питання остаточно зняте з порядку денного. Чергуванню у (в), і (й) як засобу милозвучності в усному й писемному мовленні приділяється велика увага. Питання лише в тому, як ми самі його реалізуємо.

Предметом сучасних мовознавчих студій є й питання парадигми іменників жіночого роду типу радість. Шевельов зазначає, що «Закінчення -и тут старіше, і, можливо, що по говірках воно ще трапляється частіше, ніж -і. Але в історичному розвитку бачимо, як послідовно й поступово в цьому типі відміни іменників усуваються в різних відмінках форми на -и, — спершу в давальному й місцевому однини, пізніше в називному відмінку множини, а в новіші часи — і в останньому багатій форм на -и, в родовому відмінку однини». Учений критикує номенклатурні підходи, що ґрунтуються на калькуванні російської вимови і попиранні історичних тенденцій української мови, порівн.: «київські нормалізатори виходили, імовірно, не з історичних тенденцій української мови, а просто взорувалися на російській мові (з її повсюдним -і), а також, як типово для них, прагнули спрощення за всяку ціну, але їхня норма тут збіглася з історичною тенденцією, яка полягає в тому, щоб максимально наблизити відмінювання іменників жіночого роду на приголосний до відмінювання іменників типу земля». А тому правописні норми в цьому аспекті сьогодні залишаються без змін.

Опікується Шевельов і збереженням продуктивних рис мови, що визначають її своєрідність, зокрема це стосується питомо українських чергувань. Наприклад, пише вчений, «чергування о та е з і (тип кінь – коня, схід – сходу, лід – льоду, слово – слівце, горе – гіркий), таке характерне саме для української мови, непродуктивне щонайменше від XVII ст., як це видно з того, що новіші слова свого й чужого походження цього чергування вже не мають (напр., завод, народ, доход)». Актуалізація цього мовного явища в сучасній українській мові набуває швидше національного забарвлення, ніж нормативного, порівн. хоч би варіанти українських прізвищ: Пономарьов – Пономарів, Антонов – Антонів, власники яких надають перевагу другій формі, вважаючи її більш українською. Про етнічну колоритність цього фонологічного явища свідчать і деякі приклади сучасного мовлення. Ще не так давно вся країна сміялася з прем'єр-міністра М. Я. Азарова, який, внаслідок своєї необізнаності законами цього чергування, намагався окреслити свою «українськість», чергуючи ці звуки повсемісно, порівн.: «підарунок», «закін», «верхівна».

Отже, на цьому тлі слова нарід, завід звучать дещо неприродно, а тому легітимні правописні форми більш близькі сучасному мовцю.

Деякі питання історичної фонології, висвітлені в статті як кваліфікаційні для української мови, на жаль, залишаються лише об'єктами наукових дискусій і не отримують широкої підтримки або реалізації в сучасному мовленні. Зокрема це проблема пом'якшення

приголосних перед і на місці етимологічного о. Шевельов пише: «З орфоепічними нормами української літературної мови, зформульованими в 20-х роках, передусім у працях Олекси Синявського, приголосні в вимові пом'якшуються перед і, за винятком т, д, л, н, що стоять перед і, яке походить з о, а також перед і в закінченні називного відмінка множини твердих прикметників. Отже, для прикладу, в словах місто, вітер, пізно, шість, чітко, гірка, хід тінь, ліс, дід вимовляємо пом'якшено, а в словах стіл — столу; тік — току, лій — лою, ніс — носа; ясні, горді приголосні т, л, н, не м'якшаться». І хоча таку вимову Шевельов трактує як відмінну ознаку української мови від російської, а процес м'якшення після і — впливом російської мови, сучасна наука визначає цей процес як історичний і не розглядає його як об'єкт норми.

У зазначеній праці вчений піддає сумніву деякі правописні позиції, зокрема, як він пише «штучно встановлене правило «дев'ятки» на диференціацію і та и», аргументуючи наступним: «Праслов'янське і, збережене в усіх інших слов'янських мовах, в староукраїнській змінилося на и від XIV ст. Усі і, що існували перед тим, перейшли в и, в своїх і позичених до того часу чужих словах. Так і в цьому типі слів. Характерно, що Шевченко тут мав и: житие. Звук і тут перекреслює історичний розвиток української мови. Так само в чужих словах. Маємо закономірно Рим, Єрусалим, позичені давніше. Але чому Віфлеєм? Ліван? Так само в іменах людей, теж позичених давніше: Михайло, Микола, Кирило, Галина (але такого переходу і в и не буває в іменах, що ввійшли до вжитку пізніше: Леонід, Ніна і т. п.)». І в цьому вчений має рацію, оскільки постає питання загального плану про надмірну кількість винятків в українському правописі, що справляє враження деякої роздвоєності. Нівелювання законів історичного розвитку мови Шевельов вважає агресивною формою її знищення.

Ще одним прикладом розриву з історичною традицією у фонетиці вчений вважає трактування групи «приголосний плюс сонорний» у кінці слова: «Починаючи від другої чверті XVI ст. спостерігаємо тут вставний голосний: вітр, огонь, корабль перетворилися на вітер, вогонь, корабель. Хоча з іншого боку узаконення форм Олександр, міністр, циліндр замість уживаних перед тим Олександрер, міністер, циліндер руйнує цю історичну традицію». Принагідно вчений зазначає, що за таким унормуванням в розріз з історичною традицією ховається зневага до питомо українських форм, і відзначається це «не лише в практиці київських мовних законодавців, а і в колах Української Католицької Церкви. Форми типу Андрей, Йосиф, Василій тощо штучні й історично невиправдані».

Отже, опозиційна наукова думка Юрія Шевельова щодо природності й закономірності розвитку української мови не лише стимулює сучасні наукові розвідки, але й суттєво впливає на процеси її унормування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боярчук О. Доля проскрибованої літери [Електронний ресурс] / О. Боярчук. — Режим доступу: <http://pidpilna-litera.livejournal.com/645.html> (30.10.2016). **2. Шевельов Ю. В.** Так нас навчали правильних проізношень: [Електронний ресурс] / Ю. В. Шевельов — Режим доступу: [http://r2u.org.ua/node/-111-\(25.10.2016\)](http://r2u.org.ua/node/-111-(25.10.2016)) **3. Русанівський В.** За чим тужити? [Електронний ресурс] / Русанівський В. — Режим доступу: <http://movahistory.org.ua/wiki/>

Русанівський В. «За чим тужити?» (25.10.2016) **4. Антоненко-Давидович Борис.** Літера, за якою тужать [Електронний ресурс] / Борис Антоненко-Давидович — Режим доступу: <http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/litera-za-yakoju-yuzhat> (25.10.2016) **5. Український** правопис / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови. — К.: Наукова думка, 2012. — 288 с. **6. Практичний** курс української мови (для польських студентів-україністів другого року навчання: рівень А2–В1) / Т. Космеда, І. Кочан, Р. Купідур, Т. Осіпова, М. Четирба; заг. ред. і передмова проф. Т. Космеди. — Познань–Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. — 404 с. (з компакт-диском).